

Het gezicht van Jan Klaassen Hij lacht zich een bult

Tekst: Hetty Paërl en Otto van der Mieden.

Inhoud

I	Oud-Hollandse poppenkast. De handpop. De stokpop.	5
II	De marionet. De stangpop. Schimfiguren.	6
III	Het ontstaan van het poppenspel. Grappenmakers in het poppentheater. Vidouchaka, Karagöz en Semar.	8
IV	Voorvaders. Maccus, de clown met belletjes in de mond.	10
V	Kluchtig poppenspel in de kerk. Een poppenkast uit de Middeleeuwen.	11
VI	Een poppenkast als een kasteel. Clowns en lekker eten. Lievelingskostje.	13
VII	Verre reizen. Een komedie vol fratsen. Commedia dell'arte.	15
VIII	Acteurs en poppen. Pulcinella. Masker.	16
IX	Succes in het buitenland. Polichinelle, Guignol en Petroesjka.	19
X	Mr Punch. Kasperl. Eén grote familie.	20
XI	Een Amsterdamse trompetter. Spotten met de quakers.	22
XII	Snuffelen in archieven. Hit, prenten- en kinderboeken.	23
XIII	Colombina, Pantalone en Pierrot.	25
XIV	Jan Klaassen. Tegenstanders.	26
XV	Katrijn. De straatpoppenkast. Van vader op zoon.	28
XVI	Vaste stukjes en voorwerpen. Het huwelijk met de dochter van Otepoetje. Jan als soldaat.	30
XVII	De galg. De duivel in het kistje. De Dood van Pierlala. Het monster.	31
XVIII	De toeschouwers. Levende dieren.	33
XIX	Heerekrintjes. Concurrentie van de film. Kunst.	34

XX	Moralistisch poppenspel. De werkloosheid is een langhals.	36
XXI	Ere wie ere toekomt.	37
XXII	Ontsnapping uit de poppenkast.	39
XXIII	De laatste volkse Jan Klaassenspelers. Poppenkast op de Dam.	40
XXIV	Smeltkroes. Koninklijk Paleis.	42
XXV	Poppenspe(e)lmuseum. Schenkeningen.	43
XXVI	Verantwoording, hyperlinks en ondersteuning.	45

Het gezicht van Jan Klaassen

Hij lacht zich een bult

Oud-Hollandse poppenkast

Wie kent hem niet: Jan Klaassen, de hoofdfiguur van de oud-Hollandse poppenkast? Hij is een vrolijke praatjes-maker. Al meer dan 350 jaar vermaakt hij jong en oud met zijn grappen, samen met zijn vrouw Katrijn. Waar komt hij eigenlijk vandaan? Dat is een lang verhaal, waar ook zijn broertjes en neven in het buitenland aan te pas komen. Maar eerst iets over de traditionele poppenspelvormen.

De handpop

Je hebt verschillende soorten poppentheaterfiguren. Het Jan Klaassenspel wordt meestal met handpoppen gespeeld. Een handpop bestaat uit een kop met een jurkje eraan. Die jurk is het lijfje van de pop. De speler steekt er zijn hand in. In de hals van de kop zit aan de binnenkant een gat. Daar steekt de speler zijn wijsvinger in; de duim en de pink gaan in de mouwtjes. Daaraan zitten handjes. De pop kan met deze handjes iets vastpakken. De speler houdt de pop boven zijn hoofd als hij in de poppenkast staat. Hij kan maar met twee poppen tegelijk spelen, want een mens heeft nou eenmaal maar twee handen.

De stokpop

De stokpop lijkt een beetje op de handpop. Alleen gaat er nu in het gat van de hals geen vinger, maar een stok. De speler houdt die stok in zijn hand. De kleding van de pop valt over de stok heen. De armen worden meestal door dunnere staven bewogen.

De marionet

Een marionet hangt aan draden. De uiteinden daarvan zitten vast aan een kruishout. Door dit kruishout te bewegen – en door aan de draden te trekken – brengt de poppenspeler de marionet tot leven. Zijn handen bevinden zich dus boven de marionet.

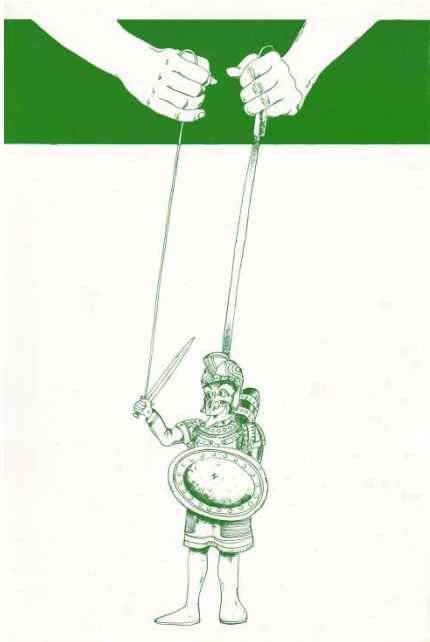
Een pop die aan draden hangt, kan zich nooit zo snel verplaatsen als een pop die een hand in zijn lijf heeft, maar de figuur kan wel heel fraai zweven. Een marionet beweegt vaak langzamer dan een handpop.

De stangpop

Er zijn ook marionetten die niet aan draden hangen, maar aan een stevige stang, die aan de kop vastzit. Dit zijn stangpoppen. Hun armen worden, net als bij de stokpoppen, meestal door dunnere staven bewogen.

Schimfiguren

Schimfiguren zijn platte poppen die van hout, karton, gekleurd (doorschijnend) papier of kunststof zijn gemaakt. De speler drukt ze tegen de achterkant van een strakgespannen wit doek en laat ze bewegen. Achter het doek brandt een lamp. De toeschouwers bevinden zich vóór het scherm; zij zien de figuren als zwarte of gekleurde silhouetten door het doek heen. In Azië wordt met schimfiguren gespeeld die van dierenhuid vervaardigd zijn. De huid wordt min of meer transparant gemaakt en beschilderd. Dikwijls worden er dan nog rijen gaatjes in geslagen als versiering.

Poppenspeltechnieken: de handpop, de stokpop, de schim, de stangpop, de marionet en een buiging makende bultige en dikbuikige oud-Hollandse Jan Klaassen (1985).

Het ontstaan van het poppenspel

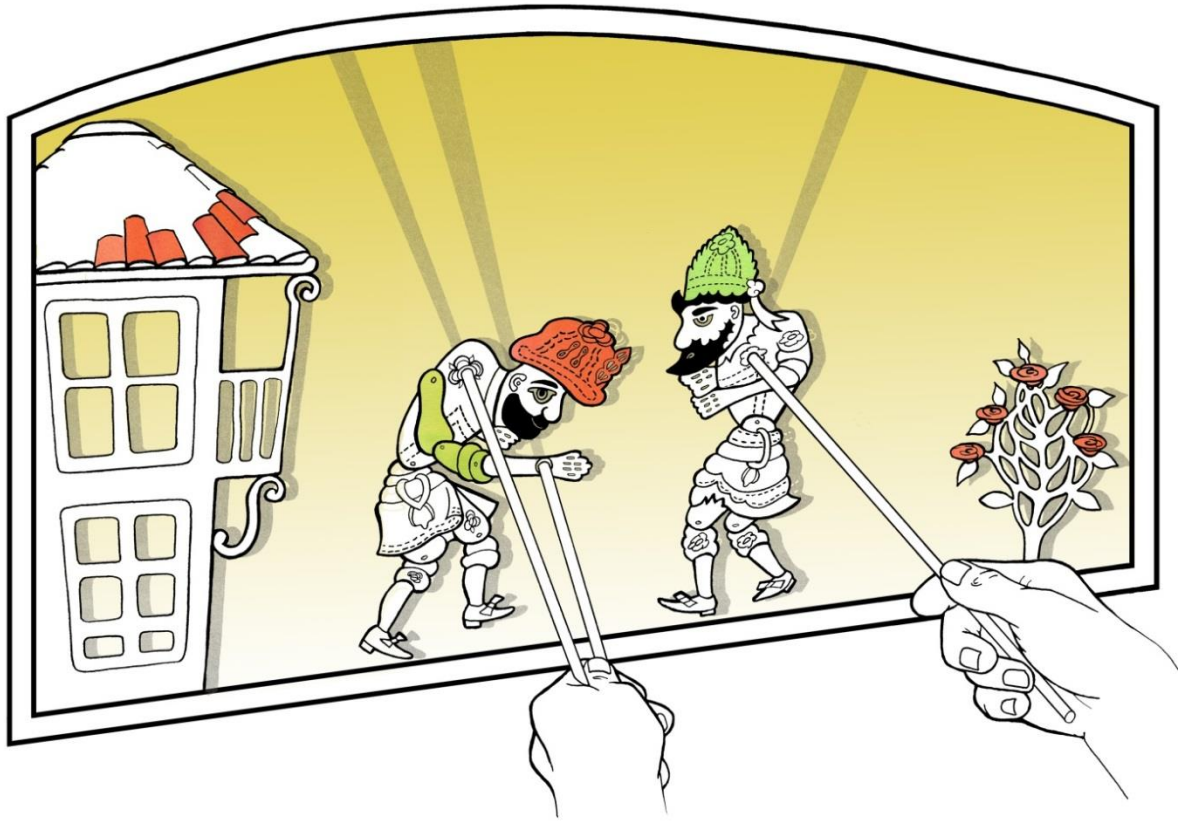
Het poppenspel is een van de oudste vormen van theater. Al vele eeuwen geleden werden er opvoeringen met poppen gegeven in Griekenland, Turkije, India, Indonesië en Egypte. De eerste speelpoppen zijn waarschijnlijk stenen/houten beelden geweest die goden voorstelden en die werden verplaatst/bewogen door de speler. Men denkt dat het poppenspel zich daaruit verder heeft ontwikkeld. Maar het zou ook best kunnen dat het poppenspel is ontstaan uit het spelen van kinderen met poppen.

Grappenmakers in het poppentheater

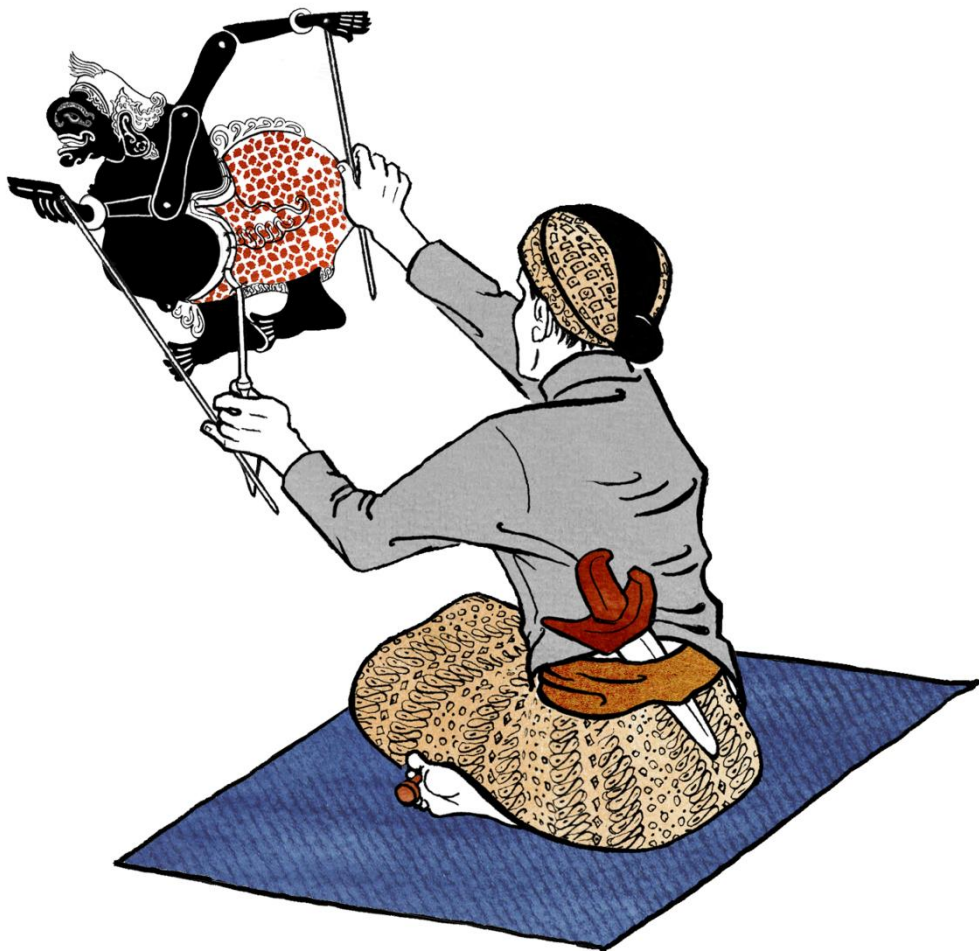
In de loop van de tijd ging men het poppenspel opvoeren om de mensen amusement te bieden. In het oude Griekenland werd dat al gedaan, evenals bij de Romeinen en in de Middeleeuwen. Waren er in het grijze verleden al poppen die de mensen aan het lachen maakten? Waar en wanneer begint eigenlijk de geschiedenis van Jan Klaassen en zijn soortgenoten? Dat is moeilijk te zeggen.

Vidouchaka, Karagöz en Semar

In India werd in oude tijden een volksspel opgevoerd met in de hoofdrol een grappenmaker. Vidouchaka was zijn naam. Hij was klein als een dwerg en had een bochel. Hij had een kale kop, gele ogen en grote tanden. Hij hield van lekker eten. In verschillende Aziatische landen kreeg hij opvolgers: onder meer in de figuur van Semar uit het Indonesische wayangspel en in de figuur van Karagöz uit het Turkse schimmen-spel.

Turkse schimmen: Karagöz en Hacivat (2011).

Wayang kulit: de dalang – poppenspeler – met de Javaanse clown Semar (2011).

Voorvaders

Er zijn onderzoekers die denken dat Vidouchaka door zigeuners naar het westen is gebracht en een verre, verre voorvader is van Jan Klaassen en de andere Europese poppenclowns. Bewezen is het echter niet. Het is net zo goed mogelijk dat de oorsprong van de poppenclowns in Griekenland ligt. Zoiets is lastig na te gaan, want over het poppenspel werd vroeger maar zelden geschreven.

Maccus, de clown met belletjes in de mond

Wat volgens de meeste onderzoekers wél vrijwel zeker is, is dat Jan Klaassen verwant is met een figuur die voorkwam in kluchten uit de Romeinse tijd, namelijk de clown Maccus. Maccus was in de eerste eeuwen na Christus bij de Romeinen bekend als een van de narren van de Atellaanse komedie. Dat waren boerse kluchten die door mensen werden opgevoerd. Maccus was een onbeschaamde vlegel. Hij had een hanige manier van lopen en een pieperige stem. Er is een oud beeldje gevonden dat Maccus voorstelt. Daardoor hebben we een idee van hoe hij eruitzag. Hij had een neus in de vorm van een bek, een grote mond met in de hoeken twee zilveren belletjes, een bult en een hoge borst. Hij droeg een tuniek en sandalen, en had niets op zijn hoofd.

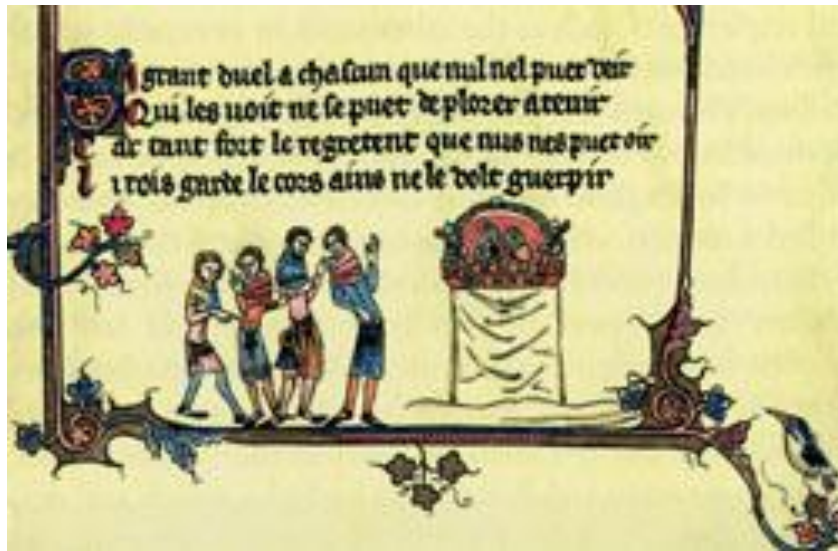
Het Romeinse Rijk ging in de vijfde eeuw na Christus ten onder. Het christendom kwam op. De komedie en ander vermaak werden door de kerk als heidens verklaard en verboden. Dat betekende ook het einde voor de Atellaanse komedie.

Kluchtig poppenspel in de kerk

Dat wil niet zeggen dat er in de Middeleeuwen geen komische poppen bestonden. Sterker nog: die waren zelfs in de kerk te zien. De meeste gelovigen konden in die tijd niet lezen. Daarom werden er in de kerk spelen opgevoerd van Bijbelse verhalen; mysterie-spelen worden die genoemd. Die opvoeringen werden niet alleen door mensen, maar ook door poppen gegeven. Want poppen kunnen in sommige situaties meer dan mensen. Bijvoorbeeld een hemelvaart spelen. Een bewegend houten beeld dat Christus voorstelde, werd dan aan een koord tot boven in de kerk gehesen. Dat kun je met een mens niet zo gemakkelijk doen. En door de lucht zweven, zoals engelen en duivels doen, dat kunnen poppen ook veel beter dan mensen. Na een tijd kwamen er in de mysteriespelen kluchtige figuren: grappige duiveltjes en ondeugende of heel domme mensen. Zij deden zulke dwaze dingen dat de gelovigen erom moesten lachen. Het ging op een gegeven moment zo ver, dat de paus de Bijbelse spelen in de kerk verbood.

Een poppenkast uit de Middeleeuwen

Ook aan het hof van koningen en edelen werden poppenspelen opgevoerd. Dat weten we onder meer doordat er in een Frans boek uit de veertiende eeuw afbeeldingen van een poppenkast zijn gevonden. Op twee zogeheten miniaturen, kleine illustraties langs de rand van de bladzijden, zijn scènes uit een poppenkast afgebeeld. In de ene poppenkast zijn ridders met zwaarden aan het vechten. Vier mannen of jongens staan ernaast. In de andere zie je een mannetje en een vrouwtje. Het mannetje houdt een knuppel in zijn hand, net als Jan Klaassen. Er werd vast en zeker een grappige scène opgevoerd. Drie meisjes zijn naar het spel aan het kijken.

Middeleeuwse miniatuur: castello/castillo/castelet (ca. 1200).

Afbeelding uit een prentenboek: een jongetje in een Jan Klaassenpak bid om zijn zonden (ca. 1920).

Een poppenkast als een kasteel

De poppenkasten van die miniaturen lijken wel wat op de bovenkant van een kasteel. Ze hebben kantelen. Waarschijnlijk hadden de poppenkasten vroeger vaak zo'n vorm, want in Spanje, Italië en Frankrijk werd de poppenkast een 'kasteel' ('castello', 'castillo' of 'castelet') genoemd.

Clowns en lekker eten

Goochelaars, acrobaten, berentemmers, liedjeszangers en komedianten trokken vroeger door Europa, van de ene plaats naar de andere. Op kermissen en jaarmarkten, of gewoon langs de straat, verdienden zij met hun optreden de kost. Er waren bijvoorbeeld ook blinden die van onder hun mantel poppen tevoorschijn lieten komen. Die lieten ze malle fratsen uithalen. Komedianten speelden niet alleen toneel, maar gaven ook voorstellingen met marionetten. Meestal lieten ze in hun spel een persoon of een pop de rol van grappenmaker spelen. Bijvoorbeeld als een knecht, die alles verkeerd begreep wat de meester hem zei. Als de voorstelling dan te droevig of te griezelig werd, verscheen de komische bediende om het publiek weer op te vrolijken.

Lievelingskostje

Deze grappenmakers hielden bijna allemaal van lekker eten. Ze droegen dan ook dikwijls de naam van hun lievelingskostje. Zo had je in Engeland Jack Pudding, in Frankrijk Jean Potage (Jan Soep), in Italië signor Maccheroni, in Duitsland Hanswurst en Pickelhering. Die laatste twee kwamen ook in ons land en gingen hier Hanswurst en Pekelharing heten. Met al dat reizen en trekken namen de komedianten en de poppenspelers uit de verschillende landen natuurlijk weleens iets van elkaar over.

Placemat: eet- en drinklustige, internationale en traditionele poppenkastfiguren (1992).

Verre reizen

Behalve Hansworst of Pekelharing droeg de grappenmaker uit de oud-Hollandse poppenkast ook wel de Franse naam Polichinelle. Dat was nog voor de tijd dat Jan Klaassen ontstond.

De Italiaanse komedianten en poppenspelers hebben nog het meest van allemaal gereisd. Hun invloed was daardoor het grootst. Sterker nog: hun poppenclown Pulcinella is de stamvader van een heleboel poppenclowns in Europa. Ook van de Franse Polichinelle en de Hollandse Jan Klaassen. Wie verre reizen doet, heeft veel te vertellen. Dit is het verhaal van Pulcinella.

Een komedie vol fratsen

In Italië traden in de 16de eeuw op straten en pleinen potsenmakers op. Ze waren gemaskerd en droegen fantastische kostuums. Ze dansten, maakten grappen en haalden acrobatische toeren uit. Als er dan voldoende publiek was toegestroomd, trokken de potsenmakers zich terug en verscheen hun meester, een kwakzalver. Deze verkocht daarop zijn medicijnen. Na een tijdje gingen de potsenmakers zelfstandig optreden. Ze vormden groepen en voerden korte kluchten op.

Zo ontstond langzamerhand een vorm van volkstoneel, de commedia dell'arte geheten. Het leek wel alsof de Atellaanse komedie (uit de Romeinse tijd) herleefde.

Commedia dell'arte

In de commedia dell'arte kwamen vaste personen voor: een oude gierige man, een dokter die net deed alsof hij heel geleerd was, een opschepperige kapitein, verliefde paartjes, dienstmeisjes en bedienden. De bedienden waren de grapjassen van het spel. Ze lieten alles in het honderd lopen, ze aapten anderen na en hielden iedereen voor de gek. Echte clowns dus.

Marionetten – figuren uit de commedia dell'arte. Pantalone – gierige grijsaard, Colombina – liefje van Pulcinella en Harlekijn – clown met een halfmasker (1990).

Acteurs en poppen

Enkele van die personages zijn nu nog steeds bekend: Harlekijn, Pedrolino (die later in Frankrijk Pierrot ging heten), Scapino en Pulcinella. Van de dienstmeisjes is de mooie Colombina het bekendst. De commedia dell'arte werd door mensen opgevoerd. Maar de figuren ervan, zoals de gierige grijsaard, de dokter, de clowns en Colombina, werden en worden ook door poppenspelers gebruikt.

Pulcinella

Wat voor type is Pulcinella? Hij heeft veel weg van de Romeinse kluchtfiguur Maccus. Zijn naam betekent 'kuikentje'. Kuikentjes zien er bijzonder komisch uit. Zo hebben ze voor hun kleine lijf een wel erg grote snavel. Pulcinella's neus lijkt daarop: die is lang en gebogen als een bek. En hij piept! De poppenspeler neemt, als hij voor Pulcinella spreekt, een plat fluitje in de mond, de pivetta. Dit zit helemaal achter in de keel van de speler. Pulcinella's stem krijgt daardoor een pieperige klank. Pulcinella draagt een witte broek, een wijd wit hemd en een witte, vooroverhangende flapmuts.

Masker

Bij de acteurs in de commedia dell'arte was het gezicht half bedekt door een masker met een snavelachtige neus. Het grappige is dat poppenspelers op de kop van hun Pulcinella ook dikwijls een halfmasker schilderen. Pulcinella was een boers type. Hij had praatjes en gebruikte nogal eens onfatsoenlijke woorden. Soms liet hij windjes. Hij was ook een opschepper, maar bij gevaar ging hij er als een haas vandoor. Het publiek lachte zich slap om zijn grappen.

De Napolitaanse Pulcinella met een bezem, een kip, een Pulcinella als pasgeboren baby en een monster met een klapbek. Op de achtergrond de rokende vulkaan de Vesuvius (2011).

De Franse Polichinelle met zijn knuppel, een poes, de galg met een strop en de beul (2011).

Succes in het buitenland

De Italiaanse komediantengroepen en de poppenspelers gingen in vreemde landen optreden. In Frankrijk, Engeland, Duitsland, Polen en Rusland. Ze hadden veel succes en sommigen werden beroemd. Van de Italiaanse poppen werd vooral Pulcinella in het buitenland de lieveling van het publiek. De mensen vonden hem nog leuker dan de kluchtige poppen uit hun eigen land. Pulcinella raakte overal thuis. De Franse, Duitse, Engelse en andere poppenspelers namen hem over. Maar Pulcinella veranderde in het buitenland wel. Waar hij kwam, kreeg hij de naam, het uiterlijk en het karakter zoals dat bij dat land paste.

Polichinelle, Guignol en Petroesjka

In Frankrijk ging hij Polichinelle heten. Hij kreeg een hoge bult en een dikke buik. Hij was elegant gekleed in een kleurig kostuum met een lange rij knopen en een geplooid kraag. Op zijn hoofd droeg hij een driekantige steek. In de vorige eeuw is Polichinelle verdrongen door een nieuw personage: Guignol. De Russische nazaat van Pulcinella en evenknie van Jan Klaassen is Petroesjka. Deze heeft behalve Italiaans ook oriëntaals bloed. De gestreepte band van zijn puntmuts is geïnspireerd op de oosterse tulband.

Mr Punch

In Engeland noemden ze Pulcinella in het begin Punchinello. Ten slotte werd het kortweg Mr Punch. Zijn neus en kin gingen een heel eind naar elkaar toe staan. Zijn buik en bult werden nog groter dan die van Polichinelle. Na verloop van tijd kreeg hij een vreselijk woest karakter. Met zijn stok sloeg hij bijna alle poppen in de poppenkast dood. Ook zijn vrouw Judy en hun baby. Dat deden de spelers niet omdat ze zo graag gemeen wilden zijn. De spelers van de straatpoppenkast moeten nu eenmaal aandacht trekken. Het geluid van de stok op de houten poppenkoppen hoor je al op een flinke afstand. De mensen komen erop af. En het spel moet spannend zijn, anders loopt het publiek weer weg. En dan krijgt de speler geen centen in zijn geldbakje.

Kasperl

In Duitsland kreeg Pulcinella de naam Prutschenell of Putznelken. Of een andere malle naam die daarop leek. Later werd het Kasperl. Kasperl is een boers type. Duitse poppenspelers brachten Kasperl weer verder, naar het oosten en naar het noorden.

Eén grote familie

Zo kwam het dat er één grote familie van poppenclowns ontstond, verspreid over vele Europese landen. Behalve degenen die al zijn genoemd, heb je nog: in Zweden Kasper, in Denemarken Mester Jakel, in Tsjechië en Slowakije Kaspárek, in Hongarije Vitéz László en in Roemenië Vasilache. De Spaanse en Portugese nakomeling van Pulcinella heet Don Cristóbal Pulcinella. In het woord 'poesjenellen' voor de traditionele stangpoppen uit Vlaanderen komt eveneens de naam van Pulcinella terug.

Handpoppen uit Lyon: Gnafron met zijn leren voorschot – schort – in een koekenpan en Guignol met zijn knuppel (2011).

Handpop uit Hongarije: Vitéz László met een koekenpan (2011).

Een Amsterdamse trompetter

Hoe kwam de Nederlandse Jan Klaassen eigenlijk aan zijn naam? Men weet het niet precies, maar volgens een oud verhaal ging het zo: er was in Haarlem een trompetter, Jan Claeszen geheten. Hij was in dienst bij de garde van stadhouder prins Willem II. Toen deze in 1650 plotseling stierf, kwamen de tegenstanders van de Oranjes aan de macht. In 1653 werd Johan (Jan) de Witt raadpensionaris van Holland. De trompetter Jan Claeszen werd ontslagen. Hij vertrok naar Amsterdam. Om de kost te verdienen ging hij de poppenkast vertonen. Hij liet zijn poppen allerlei spottende opmerkingen maken over het nieuwe bewind. In het begin heette zijn hoofdpop Hansworst of Polichinel. Maar het spel viel zo in de smaak bij het publiek, dat de hoofdpop na een tijd de naam van de speler kreeg: Jan Claeszen.

Spotten met de quakers

Of dit verhaal waar is, is nog maar de vraag. Enkele schrijvers uit de 19de eeuw waren het daar helemaal niet met elkaar over eens.

Aan de ene kant stonden Van Lennep en Ter Gouw, die in de geschiedenis van Jan Claeszen de trompetter geloofden. Daartegenover stond Ising, die zei dat onze poppenkastheld zijn naam dankte aan een bekend blijspel uit de 17de eeuw: 'Jan Klaesz of Gewaende Dienstmaegt', geschreven door Thomas Asselijn.

Over dit blijspel ontstond een schandaal. Sommigen meenden namelijk dat er een godsdienstige sekte, de quakers, in werd bespot. Daardoor kreeg het stuk nog meer bekendheid. Iedereen wilde het zien. Van die bekendheid maakten poppenspelers slim gebruik. Zij gaven hun hoofdfiguur dezelfde naam als die van het blijspel: Jan Klaesz.

Snuffelen in archieven

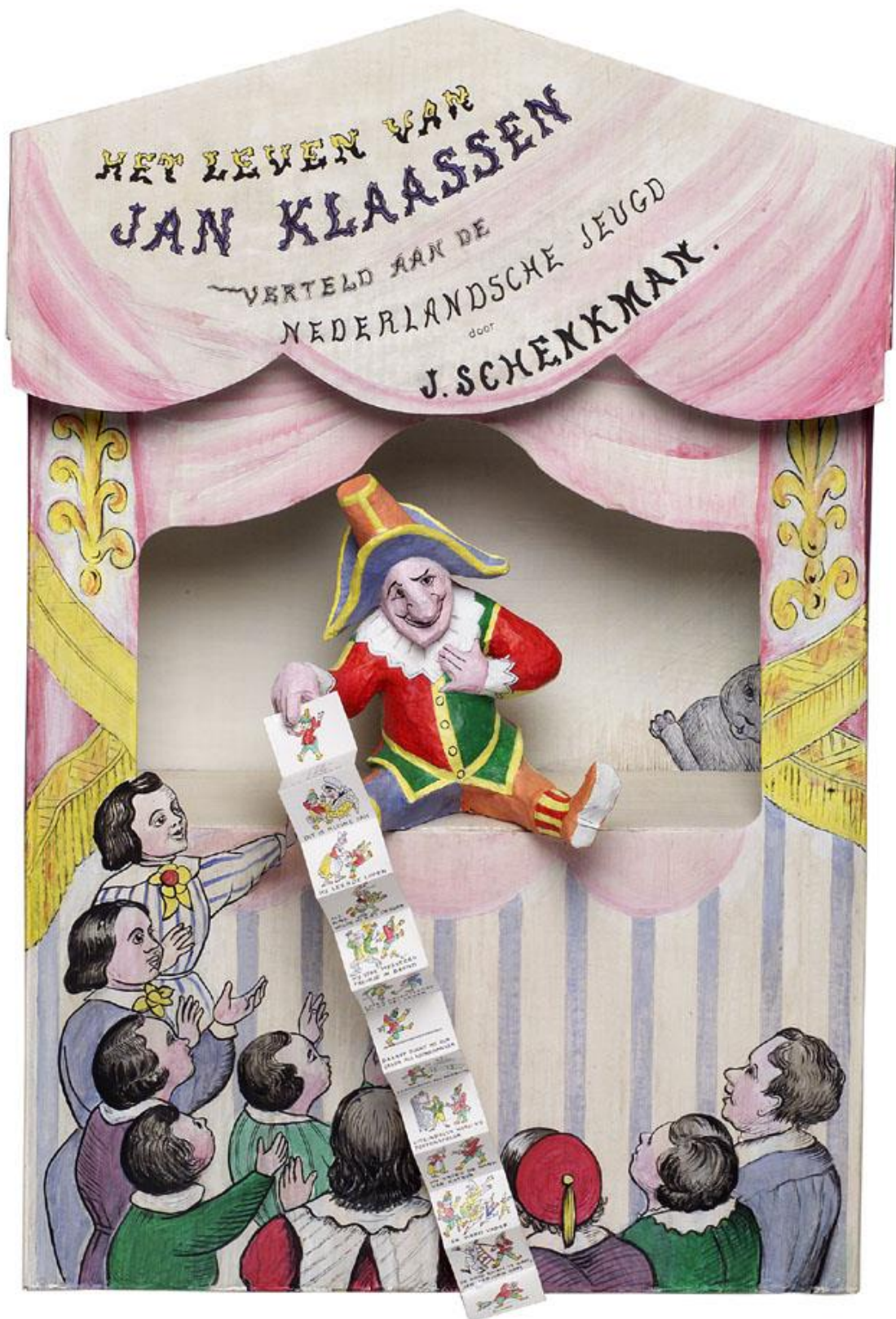
Ter Gouw maakte de boel nog ingewikkelder. Hij schreef dat hij zich vergist had met zijn trompetters-verhaal. Hij had in de Amsterdamse archieven gesnuffeld en was daar de naam Jan Claassen tegengekomen. Deze Jan Claassen was in 1706 door zijn vrouw in de steek gelaten. Catrijn Pieters heette ze en ze was altijd dronken. Jan Claassen was trekwerker/figurenwever bij een weverij. Later zou hij poppenspeler zijn geworden, maar dat stond niet in de archieven. Dat heeft Ter Gouw zelf verzonnen. Niemand weet wie van de drie schrijvers er nu gelijk had. Maar onder poppenspelers werd het verhaal van de trompetter steeds doorverteld.

Hit, prenten- en kinderboeken

Een bekende hit uit de jaren zeventig van de vorige eeuw is het door Rob de Nijs gezongen 'Jan Klaassen de trompetter'. Het lied is geschreven door Lennaert Nijgh; de muziek is gecomponeerd door Boudewijn de Groot.

In 1860 verscheen het bijzonder charmante prentenboek 'Het leven van Jan Klaassen verteld aan de Nederlandsche jeugd' van de Amsterdamse schoolmeester Jan Schenkman. Aardig is dat in dit boekje ook de herkomst van 'onze Jan' aan de orde komt. Geheel op rijm beschrijft Schenkman de avonturen van Jan Klaassen die trompetter zou zijn geweest bij de Prins van Oranje.

Opvallend is dat verschillende plaatjes uit dit boek vrijwel identiek zijn aan de zwart-wit-illustraties uit het kinderboek 'Vie de Polichinelle et ses nombreuses aventures', dat geschreven is door de Franse romanschrijver Octave Feuillet. Overigens heeft ook Feuillet zich beziggehouden met het vraagstuk van de oorsprong van Polichinelle.

Pastichetheater: inspiratiebron het kinderboek van J. Schenkman 'Het leven van Jan Klaassen' (2010).

Colombina, Pantalone en Pierrot

Aan het einde van het verhaal van Feuillet ontmoet Polichinelle in Napels zijn grote liefde Colombina, een dochter van de gierige koopman Pantalone. Helaas had zij een uitgesproken voorkeur voor Pierrot – wiens bleekheid zij zo aantrekkelijk vond – en voor de felle kleuren van Harlekijn.

Hier volgen enkele coupletten uit 'Het leven Van Jan Klaassen' van Schenkman:

"Gelukkig was de poppenkast
Tot nu bewaard gebleven;
En door een heer, die haar bezat,
En zeer goedkoop verkregen had,
Aan Jan teruggegeven."

"Jan Klaassen kroop er spoedig in
En ging ras aan 't vertoonen;
Maar, wijl er ook een vrouw moest zijn,
Sloeg hij zijne oogen op Katrijn,
En – zag zijn wensch bekroonen."

"Helaas! hoe 't met dit paartje ging,
Kan iedereen ras blijken,
Die zich de moeite geven wil,
Om – staat de kast maar even stil –
Een poosje er in te kijken."

Jan Klaassen

Jan Klaassen heeft als handpop een grote rode neus en een naar voren staande kin. Ze zeggen weleens dat hij daardoor onsterfelijk is. Want wanneer hij zijn laatste adem uitblaast, wordt die door zijn vooruitstekende kin weer teruggekaatst. Jan draagt een rode puntmuts met een belletje of een kwastje eraan. Zijn kostuum is een jasje dat met goudband is afgezet. Aan zijn voeten draagt hij klompen.

Jan Klaassen ziet er lang niet altijd hetzelfde uit. De buik en de bult worden vaak weggelaten. En zijn kleren hebben ook weleens andere kleuren dan rood en geel.

Tegenstanders

Jan Klaassen heeft praatjes voor twee. Met echte Amsterdamse humor heeft hij overal een antwoord op. Als iemand hem iets beveelt, verstaat hij het helemaal verkeerd. Bijvoorbeeld:

Generaal: 'Jan, ik roep je op als soldaat.'

Jan Klaassen: 'Ik lust geen salaad.'

Hij spot met iedereen, of het nu de generaal is of de huisbaas, de agent, de duivel of de dood. Jan Klaassen is al zijn tegenstanders de baas. Als het met een grap niet lukt, dan heeft hij altijd nog zijn stok. Daarmee slaat hij er lustig op los. Heel wat poppen hebben op die manier hun neus of een stuk van hun wang verloren. Wanneer Jan ten slotte iedereen uit de poppenkast heeft weggejaagd, verdwijnt hij zingend naar het kroegje. Een borreltje, daar houdt hij van. Net als zijn vrouw Katrijn.

Poppenkast op de Dam te Amsterdam (ca. 1940).

Detailafbeelding strip: Jan Klaassen en de generaal, Jan met de Dood van Pierlala en Jan met Katrijn en hun baby (2013).

Katrijn

Katrijntje is een echte ka (bazige vrouw). Ze draagt een luifelmutsje en een gebloemd schortje. Haar kin en neus staan – net als die van Jan – ver naar voren. Jan Klaassen zegt dat ze 'een neus heeft als een boegspriet en een mond waar wel een mud aardappele in kenne'. Altijd zijn ze tegen elkaar aan het schelden. Meestal loopt het uit op bakkeleien. Maar ze verzoenen zich toch ook weer met elkaar.

De straatpoppenkast

De straatpoppenkast waarin het Europese handpoppen-spel zich afspeelde, was draagbaar. De eigenaar nam hem op zijn schouders en droeg hem naar de plek waar hij ging spelen. De kast was van latten gemaakt, met daaroverheen vaak een gestreepte lap. 'Ronzebons' werd de oud-Hollandse poppenkast genoemd. Op het driehoekige plankje boven de kast stond dikwijls: 'Elk past op zijn zakken'. Dat was een waarschuwing tegen zakkenrollers.

Van vader op zoon

De meeste spelers van vroeger konden niet lezen of schrijven. Ze leerden de stukjes van een andere poppenspeler. Dikwijls was dat hun vader, want poppenspeler was een beroep dat van vader op zoon ging. Gewoonlijk stond de vrouw van de speler voor de kast. Zij haalde het geld op. 'Mansen' heette dat. Ze gebruikte daar een koperen 'mansbakje' voor.

De oud-Engelse Mr Punch en zijn vrouw Judy, hun baby en Toby de hond met publiek.
Omslag: map met briefpapier, Engeland (ca. 1900).

Oud-Hollandse handpoppenset (ca. 1910).

Vaste stukjes en voorwerpen

Er werden korte stukjes opgevoerd met Jan Klaassen als hoofdpersoon. Jan bevond zich steevast op de rechterhand van de speler. De andere personen kwamen, een voor een, op de linkerhand: Katrijn, de huisbaas, de diender, de generaal, het monster, de duivel, de Dood van Pierlala en nog vele anderen. Bijna net zulke stukjes werden in het buitenland gespeeld. Ze zijn in de loop van eeuwen ontstaan. Men nam ze van elkaar over en er groeide een internationaal repertoire. Maar toch had ieder land zijn eigen variaties. En elke speler deed het ook weer op een andere manier.

In het traditionele poppenspel worden verscheidene voorwerpen gehanteerd: een kistje, een knuppel, een koekenpan, worstjes, een mattenklopper, een galg en een bezem. Hier volgt de inhoud van enkele stukjes.

Het huwelijk met de dochter van Otepoetje

Jan komt op en vertelt dat hij vandaag getrouwd is. Met de dochter van Otepoetje. Hij zal haar roepen om haar voor te stellen. Het publiek moet meeroepen: 'Katrij-ij-ij-n'! Katrijntje verschijnt. Ze zoenen elkaar. Jan geeft haar per ongeluk een duw. Katrijn duwt terug. Er vallen klappen. Jan werkt zijn vrouw van het toneel en gaat vervolgens naar de herberg 't Zwaantje.

Jan als soldaat

Jan is soldaat. De generaal wil hem discipline bijbrengen en geeft hem een stok. Dat is zijn geweer. Jan moet leren marcheren, acht geven en op wacht staan. Maar hij doet alles wat de generaal hem beveelt verkeerd. Ten slotte slaat Jan de generaal bij het schermen dood.

De galg

Jan Klaassen moet voor straf aan de galg. De beul zegt dat hij zijn hoofd in de strop moet steken. Jan doet net of hij de beul niet begrijpt en vraagt hem uiteindelijk het voor te doen. Als de beul dan zijn kop in de lus heeft gestoken, trekt Jan gauw het touw aan. En de beul bungelt aan de galg.

De duivel in het kistje

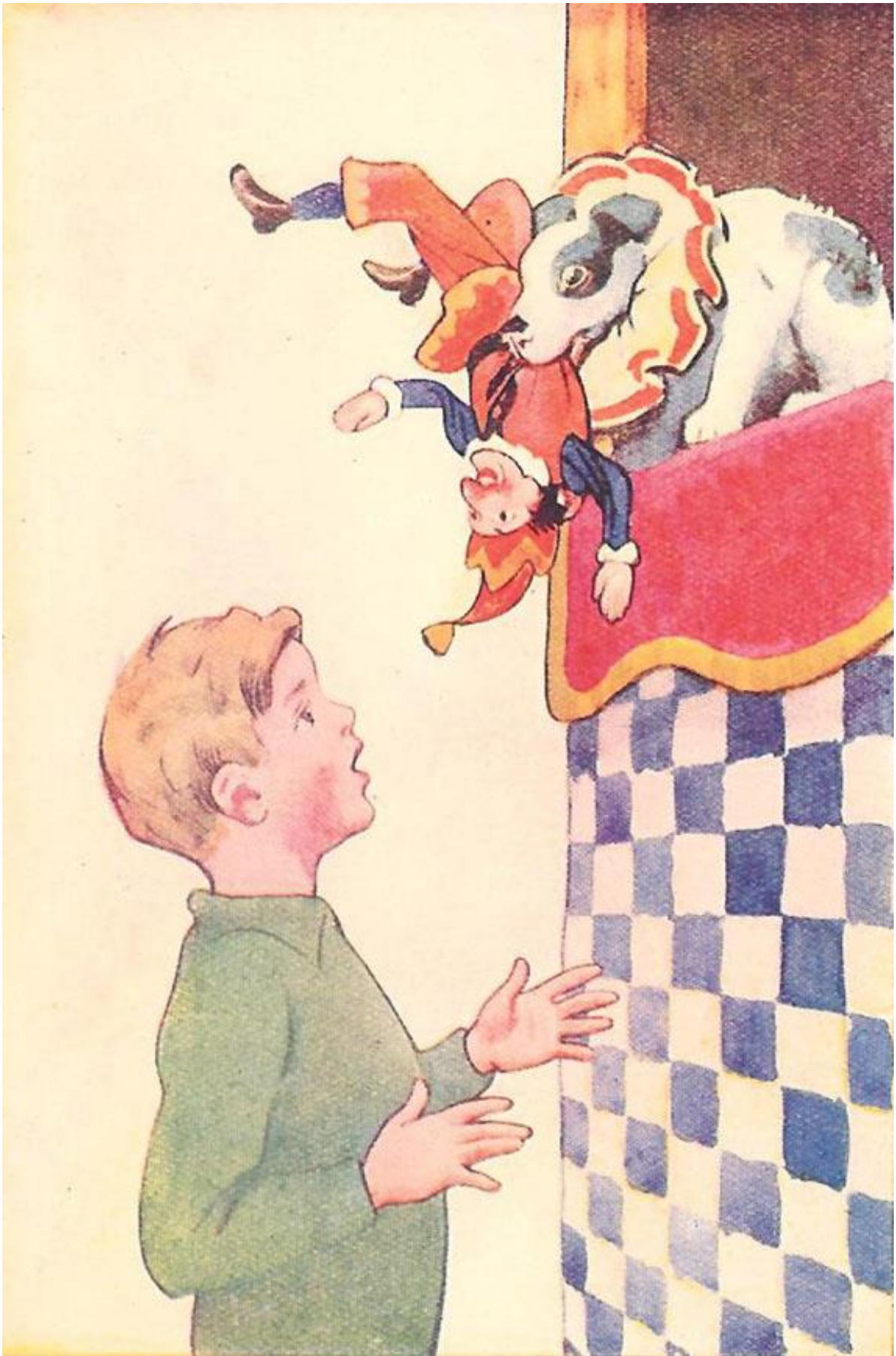
Er zit een duivel in de kist. Jan Klaassen kan hem laten verschijnen en verdwijnen door een toverwoord. Bij 'parlike' komt de duivel tevoorschijn, bij 'parluke' duikt hij weer weg in de kist. Jan pest de duivel. Hij maakt hem doodmoe door de woorden 'parlike' en 'parluke' steeds sneller na elkaar te zeggen.

De Dood van Pierlala

De Dood van Pierlala is een figuur waarvan de hals kan groeien. Hoger en hoger rijst zijn hoofd op in de poppenkast. Onder het tellen van 'een, twee, drie' probeert Jan hem aan zijn hals weer omlaag te trekken. Het publiek moet meetellen. De grap is dat de kop van de Dood telkens weer omhoogschiet, zelfs boven de poppenkast uit.

Het monster

Het monster was nu eens een draak, dan weer een krokodil. Een speler noemde hem 'de grote zeekake-lobbes'. Met opengesperde muil zit hij achter Jan Klaassen aan om hem te verslinden. Zijn kaken klapperen! Als hij toehapt, steekt Jan zijn stok gauw dwars in de bek, zodat het monster zijn kaken niet meer kan sluiten.

Afbeelding uit: 'Trying Toby & the Punch & Judy Show', een kinderboek over de belevenissen van Mr Punch en Judy verteld door een jonge en ondeugende terriër. Auteur: Margaret Gilmour. Illustratie: Jack Orr. Uitgever: George G. Harrap & Co. Ltd, London (1925).

De toeschouwers

Toeschouwers worden altijd bij het spel betrokken. Jan Klaassen keuvelt wat met ze als hij op de rand van de poppenkast zit. Hij laat ze Katrijn roepen of hij vraagt of ze hem waarschuwen als er gevaar dreigt. Heel vroeger stonden er vaak meer volwassenen voor de kast dan kinderen. Er werden toen dikwijls politieke grappen gemaakt, zoals over Johan de Witt. Deze raadpensionaris was in de Gouden Eeuw de belangrijkste politicus van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

De taal was volks. Er zaten ondeugende opmerkingen en minder nette woorden in. Later werd het Jan Klaassenspel vooral voor kinderen.

Levende dieren

Om het publiek te lokken hadden sommige poppenspelers een aangeklede aap of een afgerichte hond bij zich.

Als Jan Klaassen zong, hield hij midden in het liedje even op en zei tegen het dier: 'Sing nou es mee.' En dan blafte de hond de baspartij.

In Engeland was er altijd een scène met een levende hond. Hij heette Toby. Op de speelplank vocht hij met Mr Punch.

Ook in andere landen maakte een levend dier vaak deel uit van het spel. In Frankrijk was het gewoonlijk een kat, in Oostenrijk een konijn, in Tsjechië en Slowakije een cavia en in de Duitse stad Hamburg een duif.

Heerekrintjes

De poppenkast was vermaak voor arme mensen. De rijken hadden het marionettentheater. Dat werd als kunstzinniger beschouwd. Er waren poppenspelers die met marionetten op bruiloften en partijen optraden, of ter opluistering van verjaarspartijtjes voor kinderen. Vooraf werd een afspraak gemaakt over de prijs. De speler vroeg of hij zijn voorstelling in gewone of salontaal moest doen. Dat laatste was wat duurder. Maar dan werden de vloeken van Jan Klaassen ook afgezwakt tot 'gommeniekes', 'heerekrintjes', 'sapperdekriek' of 'slapperdemallemosterdpot'.

Concurrentie van de film

Eeuwenlang heeft het volkspoppentheater gebloeid. De spelers vonden er een broodwinning in. Tot de film opkwam. Dat was nieuw, dat wilden de mensen zien. Levensgroot verschenen de helden op het witte doek. Daar konden de Jan Klaassenspelers niet tegen op concurreren. De een na de ander pakte zijn boeltje bij elkaar en hield er voorgoed mee op. Slechts enkelen hielden stand.

Kunst

Dat betekende nog niet dat het met het poppentheater zelf gedaan was. Er kwamen veranderingen en het traditionele en ambachtelijke poppenspel groeide uit tot een echte theaterkunst, die door kunstenaars werd beoefend. Dat begon kort na 1900. Tegenwoordig worden er overal in het land poppentheatervoorstellingen gegeven: in schouwburgen, clubgebouwen, scholen en in de openlucht. Voor kinderen, maar ook voor volwassenen. Tal van Nederlandse poppentheatremakers treden geregeld op in het buitenland.

Voorplat van: 'Hoe Jan Klaassen den zieken koning beter maakte'. Auteur: Leonard Roggeveen. Uitgever: G.B. van Goor zonen (ca. 1930).

Afbeelding uit: 'Vie de Polichinelle et ses nombreuses aventures'. Auteur: Octave Feuillet. Illustratie: Bertall (1846).

Moralistisch poppenspel

En hoe stond het met Jan Klaassen toen hij bijna helemaal van de straat was verdwenen? Wel, kinderen hadden hem als speelgoed. In tal van huiskamers en klaslokalen stond een poppenkast. En altijd was er wel een volwassene – een familielid of een leerkracht – die Jan Klaassen en Katrijn ter hand nam om iets op te voeren. Alleen vonden ze de spelletjes van de straatpoppenkast te grof. Al dat slaan en schelden, dat hoorde niet. Jan Klaassen mocht wel een ondeugende jongen zijn, maar het spel moest een moraal hebben. De 'nieuwe' spelers bedachten zelf stukjes en er verschenen ook boekjes met teksten, zoals 'Hoe Jan Klaassen den zieken Koning beter maakte', een in 1927 geschreven poppenspel door onderwijzer en schrijver Leonard Roggeveen.

Op het laatst was het zo dat de meeste kinderen de kunstjes van Jan met zijn knuppel, het galgje, het verdwijnkistje en de duivel niet eens meer kenden.

De werkloosheid is een langhals

De figuren van het Jan Klaassenspel zijn ook voor politiek poppenspel gebruikt. Meer nog dan in het volkspoppentheater lieten Jan en Katrijn daarin hun kritiek horen. Zoals in de poppenkast van de bekende politiek tekenaar Albert Hahn in de jaren 1911-1914. Bij hem stelt de pop met de lange hals de werkloosheid voor. Er heerst bittere armoede. Ook bij Jan en Katrijn. De Dood komt bij het wiegje om hun kindje te halen. Jan smeekt de Dood om verder te gaan. Hij wenst dat hun kleintje een blijde toekomst heeft.

Ere wie ere toekomt

Verschillende malen heeft Jan Klaassen zich met zijn dronkenmansneus in een echte schouwburg gewaagd. Had hij daar soms niet het recht toe? Is hij niet van een oud geslacht? Heeft hij zijn bespelers niet precies laten weten wat je wel en niet met een pop kunt doen? Jan Klaassen is ook een echte zoon van het theater! Enkele kunstenaars hebben hem in de laatste decennia van de vorige eeuw dan ook de eer gegeven die hem toekomt.

In twee scènes bijvoorbeeld van Figurentheater Triangel toonde poppenspeler Henk Boerwinkel hoe de speler en zijn pop niet zonder elkaar kunnen. In de eerste scène probeert de marionet Pulcinella omhoog te klimmen langs de draden waaraan hij hangt, op zoek naar zijn maker. In de andere probeert Pulcinella zich van zijn draden los te rukken. De speler van zijn kant trekt terug. Pulcinella verliest. Maar als hij valt, hangt ook de hand van de speler slap omlaag.

Poppenspeler Feike Boschma had in zijn voorstelling 'De rode sjaal' een scène over Jan Klaassen en de Dood. Een kleine, smalle poppenkast staat op het toneel. Alles aan en in de kast is gehavend. Alsof het leven eroverheen is gegaan. Het rauwe leven van alledag, de strijd om het bestaan, net als bij de straatpoppenspelers. Ruig, primitief en naïef is het volkspoppenspel. En tegelijk van een grote schoonheid. Dat heeft Feike Boschma met deze scène prachtig uitgedrukt.

Afbeelding uit stripverhaal: De wonderbaarlijke waargebeurde ontsnapping van de heer P. (ca. 1970).

Ontsnapping uit de poppenkast

In 1977 schreef beeldend kunstenaar en schrijver Alain Teister voor Poppentejater Otto van der Mieden een tekst voor een stangpoppentheatervoorstelling. Dit naar aanleiding van de gelijknamige, door tekenaar Peter Vos gemaakte strip 'Wonderbaarlijke waar-gebeurde ontsnapping van de heer P.' Het spel en de strip gaan over de lotgevallen van de heer P., een soort Jan Klaassenfiguur die een eigen leven wil gaan leiden en probeert los te komen van zijn touwtjes, zijn kruis-hout en diegene die hem – als marionet – bestuurt. Aanvankelijk lijkt de ontsnapping uit de poppenkast ook te lukken, totdat de pop zich realiseert dat hij gebonden is aan de poppenspeler, maar omgekeerd eveneens. De een is immers niets zonder de ander.

“Een pop met een kruis is beter dan (zong de heer P.)
wiedewiedewiet zo'n enge man
die mij wiedewiet aan touwtjes houdt
nee, zo zijn we niet getrouwd!”

“Een pop met een eigen touw en kruis
lijkt wiedewiedewiet misschien niet pluis
maar ho, wiedewiet, kijk mij maar aan –
ik kan overal gaan en staan.”

De ontmoeting van de heer P. met de tekenaar/
verteller, de poppenspeler, een vrouwtje, de menigte,
de dokter, de pastoor, de psychiater, het leger en de
dametjes van plezier kreeg gestalte in een immense
poppenkast: een meer dan levensgrote figuur in de
gedaante van Otto van der Mieden. De composities
voor de liedjes en de draaiorgelmuziek waren van
Pieter van Empelen.

De laatste volkse Jan Klaassenspelers

Jan Klaassen heeft de slechte tijden overleefd. Dankzij degenen die hem overeind hebben gehouden: de spelersfamilie Hofman uit Utrecht, Gerard Remmerts en zijn vrouw uit Rotterdam en Daan Kersbergen. Deze laatste stamde uit een Italiaanse poppenspelersfamilie die in 1830 naar Nederland was gekomen, de Cabalzi's. Hun standplaats was de Dam, in het hart van de hoofdstad. Dertig jaar lang heeft Daan Kersbergen, bijgestaan door zijn vrouw Coby, daar gespeeld. In 1984 is hij overleden. Maar wat is de Amsterdamse Dam zonder poppenkast? Kersbergen heeft zijn ervaring en zijn standplaats gelukkig doorgegeven aan nieuwe spelers.

Poppenkast op de Dam

Tromgeroffel, accordeonmuziek en gezang waren aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw te horen in en rond de poppenkast op de Dam.

Poppenspeler Wim Kerkhove van poppentheater Pantijn zette de rijke Jan Klaassentraditie voort. De strijd van Jan, zegt hij, is een strijd van alle tijden. Tegen huisjesmelkerij (de huisbaas), dom gezag (de agent), militarisme (de generaal), het kwaad (de duivel) en de Dood. Het Jan Klaassenspel als een spiegel van alledag: de zoon van Jan Klaassen is een punker, die in een kraakpand woont. En het wapen van de generaal is een bom.

Oud-Hollandse Jan Klaassen met zijn knuppel en Katrijn met haar mattenklopper (2011).

Teatro Pantini. Poppenkast op de Dam, Amsterdam (ca. 2015).

Smeltkroes

Amsterdam is een smeltkroes van vele volkeren. In de poppenkast van de Dam vierden in een ander spel van poppentheater Pantijn de gebochelde Karagöz uit Turkije en de dikke mevrouw Pengel uit Suriname een feest, samen met alle mensen uit de buurt. Ieder draagt op zijn eigen manier bij aan het festijn. Op z'n Turks, op z'n Surinaams of op z'n Hollands. Katrijntje heeft het feest georganiseerd. Want zij denkt over de dingen na. Muziek speelde een belangrijke rol bij Pantijn. Deze werd speciaal gemaakt door componist en accordeonist Klaas Bakker.

Koninklijk Paleis

Vandaag de dag zijn er nog steeds Jan Klaassenspelers aanwezig op hun vaste plek voor het Amsterdamse Koninklijk Paleis.

Jan Klaassen en Katrijn uit Nederland, Guignol en Madelon uit Frankrijk (Lyon), Pulcinella en Colombina uit Italië (Napels), Mr Punch en zijn vrouw Judy uit Engeland, Vitéz László uit Hongarije, de poesjenellen uit België (Antwerpen), de pupi – ridders – uit Sicilië en nog vele andere eeuwenoude figuren van het volkspoppentheater: ze zijn om de dooie dood niet dood. Er zijn nieuwe spelers – jonge en oude – die hun een frisse adem inblazen.

Poppenspe(e)lmuseum

Dit document is een uitgave van het Poppenspe(e)lmuseum. Het museum is gevestigd in een statige boerenwoning te Vorchten in de Noordoost-Veluwe. Het is prachtig gelegen te midden van weilanden en vlak bij de IJssel. Je vindt er een grote, bonte stoet van hand-, stok- en trekpoppen, marionetten, maskers, wayangfiguren, papieren theaters, allerlei snuisterijen en honderden oude prenten en affiches.

Al deze voorwerpen zijn verzameld door poppenspeler en museumdirecteur Otto van der Mieden. Hij spoorde ze op in winkeltjes met oude boeken en op vlooiemarkten in binnen- en buitenland.

Schenkeningen

Diverse poppenspelers hebben hun archieven en poppentheaterensceneringen – figuren en decors – de laatste jaren aan het museum geschonken. Veel is opgeslagen in het museumdepot of opgesteld in een aantal thematisch ingerichte vertrekken. In 1983 werd het Poppenspe(e)lmuseum een echt en officieel geregistreerd museum. Er hoort ook een internationale bibliotheek bij met om en nabij 8.000 boeken over het poppentheater en aanverwante kunsten.

Applaus!

Illustratie uit: Poppenspe(e)ltechnieken en -figuren. Afbeeldingen collectie Poppenspe(e)lmuseum: oud-Hollandse poppenkast met Jan Klaassen en Katrijn, een metamorfosepop van Figurentheater Triangel, een Napolitaanse stangpop, een muis en Chinese schimmen. Uit een la steken handpoppen (replica's) van de Duits-Zwitserse kunstenaar Paul Klee. Tussen alle spullen ook traditionele poppenkastvoorwerpen, zoals een bel, een kistje, een galg, een hoed, 'slapsticks' en een mansbakje (2011).

Verantwoording, hyperlinks en ondersteuning

Herziene en digitaal beschikbare publicatie: zomer 2017.

Auteurs: Hetty Paërl en Otto van der Mieden (concept en extra teksten).

Zie: <http://poppenspelmuseumbibliotheek.nl/pdf/HetgezichtHPOvdM.pdf>.

Illustraties:

- Hetty Paërl (pag. 14, 16, 24 en 27).
- Ad Swier (pag. 7).
- Peter Vos (pag. 38).
- Elsje Zwart (voorplat en pag. 2, 4, 9, 18, 21, 41 en 44) e.a.

Hyperlinks eerste uitgaven 1985:

Het gezicht van Jan Klaassen. Hij lacht zich een bult (pag. 1 t/m 5),

Het gezicht van Jan Klaassen. Hij lacht zich een bult (pag. 6 t/m 11),

Het gezicht van Jan Klaassen. Hij lacht zich een bult (pag. 12 t/m 16),

Das Gesicht von Jan Klaassen (Seite 1-6), Das Gesicht von Jan Klaassen (Seite 7-11) en Das Gesicht von Jan Klaassen (Seite 12-17).

Deze publicatie is ook in jumboletter, braille en als gesproken tekst op daisy-rom uitgegeven. Een Engelstalige en verkorte versie hiervan is beschikbaar in groot-letter, braille en als daisy-rom.

Informatie: Bibliotheekservice Passend Lezen (BPL), Den Haag.

Zie: <https://www.passendlezen.nl/iguana/www.main.cls?surl=home>.

Zie ook: <https://www.youtube.com/watch?v=M1UcKU21-68&t=36s>.

Een Nederlands- en Engelstalig document over de diverse poppentheaterfiguren en -vormen is in combischrift – braille en synchroonlopend zwartschrift – verkrijgbaar in de Poppenspe(e)lmuseumwinkel.

Zie ook: <http://www.poppenspelmuseumbibliotheek.nl/Blinden.html>.

Inlichtingen: <http://poppenspelmuseumbibliotheek.nl/MailForm.html>.

Dankzij diverse donaties en giften heeft het Poppenspe(e)lmuseum deze publicatie kunnen realiseren. Wij zijn onderstaande fondsen, organisaties en instellingen zeer erkentelijk voor hun hulp en inzet: Ars Donandi/Russellter Brugge fonds, Gelders Erfgoed, K.F. Hein Fonds, Janivo Stichting, Provincie Gelderland, Rabofonds Noord Veluwe, Prins Bernhard Cultuurfonds/René H. van Bokkum Fonds, Mondriaan Fonds, Katholieke Stichting voor Blinden & slechtzienden, diverse andere fondsen, Vrienden van het Poppenspe(e)lmuseum, Bibliotheekservice Passend Lezen (BPL), Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden (CBB) en Dedicon.

Stichting Het Poppenspe(e)lmuseum (ANBI)

Musée de Marionnettes et de Guignol Puppentheatermuseum Puppetry Museum

Kerkweg 38 8193 KL Vorchten NL Tel./Tél.: +31(0)578 - 56 02 39

Fax: +31(0)578 - 56 06 21 Info: +31(0)578 - 63 13 29

info@poppenspelmuseum.nl www.poppenspelmuseum.nl www.poppenspel.info

www.poppenspelmuseum.nl/onderwijs www.poppenspelmuseumbibliotheek.nl

www.geheugenvannederland.nl/poppenspel2